

Ономасіологічний підхід у дослідженні мови

*Роботу виконано на кафедрі лінгвістики НУ
“Острозька академія”*

У статті окреслено основні поняття ономасіологічного підходу в дослідженні мови. Визначено зміст ономасіологічного вчення про іменування явищ та предметів дійсності засобами мови й охарактеризовано процес становлення ономасіології як науки. Встановлено зміст поняття номінації як ключового терміна ономасіології та її основні аспекти – гносео-семіотичний і лінгвістичний.

Ключові слова: ономасіологія, семасіологія, номінація, найменування, первинна номінація, вторинна номінація.

Гонгало В. С. Ономасіологічний підхід дослідження мови. В статті розглядаються основні поняття ономасіологічного підходу к дослідженню мови. Визначається зміст ономасіологічного вчення о найменуванні явищ і предметів дійсності засобами мови і характеризується процес становлення ономасіології як науки. Встановлюється зміст поняття номінації як ключового терміна ономасіології і її основні аспекти – гносео-семіотичний і лінгвістичний.

Ключевые слова: ономасіологія, семасіологія, номінація, найменування, первинна номінація, вторинна номінація.

Gongalo V. S. Onomasiological Approach of Language Research. The article deals with the main notions of onomasiological approach of language research. Content of onomasiological teaching about denomination of phenomena and objects of reality with the help of language means is defined and the process of formation of onomasiology as a science is characterized. Sense of the notion of nomination as a key term of onomasiology and its main aspects – gnosiological semiotical and linguistic are determined.

Key words: onomasiology, semasiology, nomination, denomination, primary nomination, secondary nomination.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відомо, що однією з основних функцій мови є когнітивна, або пізнавальна. З погляду когнітивної теорії мова є засобом пізнання, засобом опанування знаннями і суспільно-історичним досвідом. Когнітивна лінгвістика опирається на ономасіологію загалом та теорію номінації зокрема, згідно з якою процес найменування встановлює зв'язок мовних елементів із фактами реальної дійсності. Дослідження мови в ономасіологічному аспекті допоможе з'ясувати багато нових етнолінгвістичних та лінгвокультурологічних питань. На сьогодні ономасіологія як наука є одним із динамічних, перспективних розділів мовознавства, що допомагає виявити витoki самої мови, особливості світосприйняття, світобачення і світорозуміння її носіїв, відображені у специфіці мовної картини світу.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Питання ономасіології перебуває в центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. У мовознавстві минулих століть цей феномен осмислювали, передусім, вчені Празького лінгвістичного гуртка (В. Матезіус, Р. Якобсон, О. Есперсен). Вивченню ономасіології та процесів найменування присвячено праці Л. Вейсгербера, Ф. Дорнзейфа, М. Докулїла, Л. Капанадзе, Н. Клименко, О. Кубрякової, В. Мігіріної, В. Нікітевича, О. Тараненка, В. Телїї, І. Торопцева, І. Улуханова, О. Селіванової. Мовознавці Б. Серебренников, Г. Уфімцева, Е. Азнаурова, О. Кубрякова, Н. Арутюнова, В. Гак, В. Телія, Ю. Степанов уклали двотомну монографію “Мовна номінація”, в якій висвітлили основні аспекти проблеми найменування.

Мета статті – окреслити зміст ономасіології як вчення про позначення і називання та статус основних її понять.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) визначити межі поняття ономасіології; 2) дослідити процес становлення ономасіології; 3) з'ясувати зміст поняття номінації та окреслити її основні аспекти.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Досягненням лінгвістичної думки минулого століття стало положення, згідно з яким мову, її категорії,

рівні та одиниці можна вивчати у двох аспектах – семасіологічному й ономасіологічному. В європейській традиції під семасіологією розуміють розділ мовознавства, який досліджує значення слів та словосполучень, що використовуються для найменування окремих предметів і явищ дійсності. Семасіологія вивчає семантичну структуру та її зміни в готових лексичних одиницях, на відміну від ономасіології, яка досліджує процес творення лексичної одиниці.

Термін “ономасіологія”, власне, походить від грецького “ὄνομα” – назва, найменування та “λόγος” – слово, вчення. Однією з перших лінгвістичних праць, в яких було введено термін “ономасіологія” й визначено специфіку цієї науки, стала книга німецького вченого А. Цаунера “Ономасіологічне дослідження” про романські назви частин тіла, яка вийшла в 1902 р. Він уперше сформулював завдання ономасіології: “Ми маємо в мовознавстві два розділи, перший відштовхується від зовнішнього, від слова, і ставить питання про поняття, пов’язане з ним, звідси – семасіологія; другий опирається на поняття і встановлює, яке позначення, найменування має мова для його називання, звідси – ономасіологія. Її завдання – ...досліджувати, чому мова використовує те або інше слово для позначення того або іншого поняття” [13, 423]. Отже, автор книги розмежовує два аспекти вивчення семантики слів: семасіологічний і ономасіологічний, при цьому ономасіологію розглядає як розділ лексикології. В енциклопедії “Українська мова” знаходимо визначення ономасіології як теорії номінації, одного із двох взаємодоповнювальних аспектів семантики як науки (поряд із семасіологією), пов’язаного з вивченням природи, закономірностей і типів мовного позначення елементів дійсності [12, 437]. Енциклопедія “Російська мова” визначає ономасіологію як розділ семантики, який вивчає найменування, використання мовних засобів для позначення позамовних об’єктів [9, 289]. О. О. Селіванова розглядає ономасіологію як розділ лінгвістичної семантики, об’єктом якого є номінативна структура мовних знаків і її зв’язок із значеннями та структурами знань про позначене [10, 428]. Вона чітко розмежовує ономасіологію та семасіологію. Проте інші мовознавці вважають, що ономасіологія належить до семасіології і підпорядкована їй. У словнику лінгвістичних термінів О. С. Ахманової ономасіологію визначено як: 1) “розділ семасіології” і 2) як “наука про позначення, називання, номінації” [1, 288], оскільки багато ономасіологічних понять, передусім найменування, межують із загальними категоріями семасіології. Окрема група науковців вважає, що “до ономасіології найближчим є словотворення” [11].

Проте ще наприкінці XIX ст. М. М. Покровський окреслив основи розмежування ономасіології і семасіології, які називали дві можливі сфери дослідження в межах семантики. Одна з них пов’язана з вивченням загальних закономірностей у словах, які належать до однієї, загальної дериваційної чи морфологічної категорії, інша ж – із визначенням способу вираження якого-небудь поняття в різних мовах. Отож за робоче ми приймаємо визначення ономасіології як розділу семантики, у центрі вивчення якого – найменування, використання мовних засобів для позначення позамовних об’єктів.

Завдання ономасіології один із творців теорії номінації В. Матезіус визначив як “вивчення засобів і способів найменування окремих елементів дійсності” [7, 228]. Аналізуючи номінативний аспект мовної діяльності, О. С. Кубрякова підкреслює, що основною метою у процесі породження мови є пошук належної мовної форми для вираження думки та її змісту [6, 33].

Окреслюючи процес становлення ономасіологічної науки, варто зазначити, що питання щодо природи мови загалом та слова зокрема як назви щодо вмотивованості чи, навпаки, довільності зв’язку між змістом і формою слова обговорювалося ще в античній та середньовічній філософії.

Вивчення слів як засобів мовного позначення речей, предметів матеріальної і духовної культури почалося ще від початку XX ст. у зв’язку з напрямом “Слова і речі” (“Wörter und Sachen”). Йому присвячено праці німецьких вчених Р. Мерінгера, Г. Шухардта та ін. Однак ономасіологія як самостійна лінгвістична галузь дослідження сформувалася лише в середині XX ст. Її становлення пов’язують із працями Л. Вейсгерберга, В. Краузе, Ф. Дорнзейфа, Б. Кводі.

Значний внесок у розвиток ономасіологічних концепцій зробили чеські лінгвісти. Празький лінгвістичний гурток у своїх знаменитих тезах запропонував широку програму ономасіологічних досліджень у 20–30-х роках XX ст. Саме в руслі празької лінгвістичної школи в ході застосування функціонального підходу до мови сформувалася у 30–40-х рр. XX ст. так звана функціональна ономотологія, метою якої було “вивчення засобів і способів називання окремих елементів дійсності і вивчення засобів та способів поєднання цих називань у реченні у рамках тієї іменної конкретної ситуації” [13, 424].

До кінця 60-х років ономасіологічні дослідження розвиваються надзвичайно інтенсивно, особливо у слов'янській лінгвістиці. Так, у працях Б. А. Серебренникова і Г. В. Колшанського розроблено лінгвістичні та гносеологічні основи теорії номінації, принципи ономасіологічного підходу до аналізу мовних явищ. Розширюють межі ономасіології, ускладнюють її теоретичний апарат: від дослідження номінативної функції тільки іменників ономасіологія переходить до розгляду інших самостійних частин мови, від вивчення процесу створення нових назв – до аналізу позначення цілих ситуацій. У поле зору дослідників в основному потрапляли власні імена, які й сприяли виокремленню ономасіології як окремої дисципліни. Пізніше власні назви стали об'єктом ономастики, яка отримала науковий статус в 30-х роках ХХ ст., залишивши ономасіології галузь загальних назв.

Спочатку принципи іменування досліджували на іменниках, саме тому іменник в теорії номінації посідає центральне місце. Поступово науковці почали вивчати й інші частини мови. Такий підхід, зокрема, запропонували російські дослідники [6, 38], у працях яких частини мови розглядають як такі, що слугують позначенню різних сутностей предметного світу. Цей підхід сприяв визначенню номінативної специфіки слів різних частин мови і класифікації словесних знаків за тими функціями, які вони виконують [13, 424].

Центральним поняттям ономасіології є номінація. Явище номінації, як і будь-який інший об'єкт достатньої складності, різні вчені визначають по-різному. Загалом термін “номінація” походить від лат. *nominatio* – найменування. Енциклопедія “Українська мова” подає такі значення цього поняття: 1) творення і надання назв (та ін. мовних позначень) пізнаним і вицленованим фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом (явищем, ознакою і т. ін.); 2) результат цього процесу, тобто сама назва; 3) називання як використання вже готових найменувань у процесі мовленнєвих актів [12, 417]. У лінгвістичних словниках та енциклопедіях перші два значення терміна “номінація” найчастіше збігаються, тоді як третє – варіюється. Так, наприклад, у словнику лінгвістичних термінів О. Ахманової, номінацією також іменують називну функцію чи сторону слова, семантичний аспект слова як використовуюваного (в аспекті виникнення) у цій мовній ситуації чи контексті [1, 270]. Г. Н. Ягафарова тлумачить термін “номінація” і як розділ лінгвістики, який вивчає структуру актів найменування. У цьому значенні номінація – те саме, що ономасіологія, – і протиставляється семасіології [14, 172].

Автори двотомної фундаментальної праці “Мовна номінація” виокремлюють два основних аспекти вивчення феномену номінації: гносео-семіотичний і власне лінгвістичний, оскільки процес і результати найменування, позначення реальної дійсності мовними знаками зумовлені передусім основними компонентами гносеологічної ситуації “мислення – мова – предметний світ”, а також співвідношенням “мова – трудова діяльність – суспільство” [16, 19].

Першим аспектом номінації є *гносео-семіотичний*. Основне призначення людської мови полягає в тому, щоб служити засобом матеріалізації мислення. Розглядаючи співвідношення “мова – мислення”, природно, більше наголошують на факті матеріалізації мовою думки, проте пізнання починається не з думок, а зі спостереження і з дій над предметною дійсністю [16, 19]. Гносео-семіотичний аспект мовної номінації передбачає два взаємозв'язані між собою явища або процеси: ідеалізацію – абстрактне узагальнення предметів, їхніх якостей, відношень і репрезентацію результатів осмислення і відображення їх людиною за допомогою мовних знаків [16, 20]. Основу знакової репрезентації складає формування пізнавального образу, поняття про предмет і його зв'язки в реальному світі, закріплення цього поняття за мовним елементом. Поряд з предметною дійсністю, речами, явищами у свідомості людини існує ідеальна дійсність, тобто світ образів, уявлень, понять, ідей, які є відображенням першої. Завдяки механізму мислення, мови і всієї свідомої трудової діяльності людині притаманна здатність “віддалятися від дійсності”, свідомо фіксувати результати пізнавальної і розумової діяльності у складі номінативних і предикативних одиниць.

Процес найменування пов'язаний певною мірою з деяким огрубленням, формалізацією предметного світу, оскільки суб'єкт найменування абстрагується від зайвих з його погляду властивостей предмета і розміщує в центрі номінації одну чи декілька властивостей найбільш значущих з позиції

його практичної діяльності. При номінації, за словами Е. А. Галієвої, суб'єкт відбирає в об'єкта певні ознаки чи одну ознаку, які, як правило, кладуть в основу найменування. Кожен предмет має безліч характерних рис, проте в назві всі ці риси відобразити неможливо – достатньо вказати на одну, найхарактернішу [3]. При цьому отримане поняття не включає відображення властивостей якогось одного предмета, адже наша свідомість, виділяючи в об'єкті найменування якісь значущі якості, формує цілу низку об'єктів, яким притаманні аналогічні значущі властивості і які відрізняються тільки другорядними ознаками. В результаті формується клас предметів, який входить у поняття і позначається певним набором фонем.

Власне лінгвістичний аспект мовного позначення полягає у характері знакової репрезентації, притаманному мові, яка є семіотичною за своєю структурою та функціями, у способах і механізмах “перекладу” системних засобів у мовні, умовах “семантичного розширення” віртуальних словесних знаків тощо [16, 36]. Позначення елементів зовнішнього і внутрішнього досвіду людини, так звана “елементна номінація”, відбувається у вигляді прямої (первинної) або непрямої (вторинної) номінації.

У працях різних науковців зміст термінів “первинна” і “вторинна” номінація не збігається. Так, Т. В. Булигіна, В. Г. Гак, Г. А. Уфимцева під первинною номінацією розуміють мовне позначення за допомогою слів і словосполучень, а під вторинною – мовне позначення за допомогою речень. Віднесення слів і словосполучень до первинної, а речень – до вторинної номінації опирається на теорію позначення Е. Бенвеніста, який під умовами позначення розумів наявність засобів мовного вираження тієї чи іншої семіологічної значущості, факт входження цього знака в ту чи іншу систему та певного осмислення знака в ній [2].

Інші науковці, серед яких С. С. Маслова-Лошанська, Г. В. Колшанський, Н. Д. Арутюнова, О. С. Кубрякова, В. М. Телія, первинною номінацією називають первинне мовне позначення, первісне слово, те, яким (якщо звернутись до біблійного образу) Адам назвав кожен предмет пізнаваного ним світу [2]. В сучасному мовознавстві первинна номінація в такому значенні є рідкісним явищем, оскільки вона стосується всіх відомих слів на зразок *сонце, цукор, ходити, червоний* тощо.

У гносеологічному аспекті пряма (первинна) лексична номінація є завжди процесом обернення фактів дійсності в знаки й надбанням людей шляхом обернення фактів дійсності у факти системи мови, в значення і категорії, які відображають суспільний досвід її носіїв [15, 8].

Г. А. Уфимцева стверджує, що формування пізнавального образу, уявлення, поняття про предмет і його зв'язки в реальному світі, закріплення цього поняття за мовним елементом і складає знакову репрезентацію, сутність якої полягає не тільки в узагальненні речей, а й у їх ідентифікації. З огляду на це, предметні назви, особливо референтні, включають у свій номінативний зміст не лише поняття, а й елементи чуттєвого рівня пізнання: зорового, слухового та просторового сприймання речей і предметів [15, 16]. Отже, для первинної номінації характерним є те, що раціональне і чуттєве доповнюють одне одне, пронизуючи пізнання у всіх його розумових формах і на всіх етапах становлення знака.

Усі новоутворення в мові на сучасному етапі з'являються за рахунок вторинної номінації, під якою розуміють використання фонетичної оболонки первісної мовної одиниці для нового позначуваного, тобто появу нового значення у цій мовній одиниці.

Вторинна лексична номінація, за словами В. М. Телії, – це використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції найменування. Вторинна номінація може мати і мовний, і мовленнєвий характер. У першому випадку результати вторинної номінації з'являються як прийняті мовою й конвенціонально закріплені значення словесних знаків, у другому – як оказіональне вживання лексичних значень у невластивій для них номінативній функції. При цьому в самих процесах вторинної номінації – мовній або мовленнєвій – немає істотної різниці, проте у мові закріплюються, як правило, такі вторинні найменування, які являють собою найбільш закономірні для системи цієї мови способи іменування й заповнюють відсутні в ньому номінативні засоби [15, 129]. Усі вторинні найменування формуються на базі того значення слова, ім'я якого використовують у новій для нього функції найменування.

Мотивів вибору вже готового найменування для вираження “невласного” для нього позначуваного є декілька. Найменування кожного нового явища чи предмета може призвести до надмірної кількості лексичних одиниць у мові. Тому функцію “економності” мови виконує саме вторинна номінація. Крім цього, збагачення знання про світ зручно й природно фіксувати за допомогою вже відомих образів, закріплених у лексичних значеннях.

Вторинна лексична номінація є результатом природного розвитку мови, зумовленим пізнавальною і комунікативною потребою людини в її соціально-історичній практиці. Виникнення нових соціальних зв'язків приводить до трансформації сконцентрованої в словесному знакові інформації [5]. В основу вторинної номінації покладено асоціативність людського мислення.

Важливою умовою появи і функціонування вторинної номінації є полісемія, яка виникає внаслідок того, що до семантичної структури лексеми приєднуються елементи інших семантичних полів, у результаті чого вона розширюється. Як зазначає П. Гриценко, підставою для цього є усвідомлювана мовцями спільність або суміжність елементів лексичної системи [4].

У монографії “Лексическая номинация”, в якій досліджено способи і види лексичної номінації на матеріалі молдавських говорів, В. Павел вказує, що під час виникнення нових, вторинних значень зі складу старих, первинних значень вилучають мотиваційну ознаку, яка виконує функції внутрішньої семантичної мотивації, як один із перших моментів у процесі позначення предметів [8, 38]. Проте виникнення нових значень необов'язково супроводжується творенням нових матеріальних одиниць (слів). Цей процес може супроводжуватися й повторним використанням “старої” звукової оболонки. Термін “вторинна номінація” дослідник використовує лише для позначення одного з варіантів назви семантичної деривації; останню він розглядає як інваріанту [8, 38].

Висновок. Отже, ономасіологія, яка сформувалася як наука на початку ХХ ст., – це окремий розділ семантики, що вивчає мовні засоби для позначення предметів та явищ дійсності. Ономасіологічний підхід дослідження мови, на відміну від семасіологічного, розглядає змістову сторону мовних одиниць не з погляду формування їхніх внутрішньосистемних значущостей, а з погляду предметної спрямованості, тобто співвідношення мовних одиниць із позамовним предметним рядом як засобом позначення, іменування останнього. Ключовим поняттям ономасіології є номінація – процес обернення фактів позамовної дійсності в надбання системи і структури мови, у мовні значення, які відображають у свідомості носіїв мови їхній суспільний досвід.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. Вардзелашвили Ж. А. К вопросу о толковании термина “номинация” в лингвистических исследованиях / А. Ж. Вардзелашвили // Славистика в Грузии. – Тбилиси, 2000. – С. 62–68 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vjanetta.narod.ru/slavl.html>
3. Галиева И. А. Вопросы номинации экологических названий в татарском языке / И. А. Галиева // Академия Управления ТИСБИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tisbi.ru/science/vestnik/2003/-issue2/cult5.html>
4. Гриценко П. Ю. Моделирование системы диалектной лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : [б. в.], 1984. – 255 с.
5. Грошко Т. В. Про природу вторинної номінації в структурі спеціального дискурсу / Т. В. Грошко // Publishing house Education and Science s.r.o. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/17_SSN_2007/Philologia/22471.doc.htm
6. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 157 с.
7. Матезиус В. Язык и стиль / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : сб. ст. – М. : [б. и.], 1967. – С. 444–523.
8. Павел В. К. Лексическая номинация: на материале молдавских народных говоров / В. К. Павел. – Кишинёв : [б. и.], 1983. – 231 с.
9. Русский язык : энциклопедия / под ред. Ю. Н. Караулова. – М. : Большая Рос. энцикл., 1997. – 721 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінол. енцикл. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. Торопцев И. С. Очерк русской ономасиологии (возникновение знаменательных лексических единиц) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / И. С. Торопцев. – Л., 1970. – 19 с.

12. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
13. Хмара Г. В. Номінація як об’єкт лінгвістичних досліджень: історія становлення і сучасність / Г. В. Хмара // Вісн. Львів. ун-ту. – 2004. – Вип. 34. – С. 423–427.
14. Ягафарова Н. Г. Основные ономаσιологические понятия / Н. Г. Ягафарова // Вестн. Челяб. гос. ун-та. – 2010. – Вып. 43. – С. 172–177.
15. Языковая номинация (Виды наименований) / [А. А. Уфимцева, Е. С. Азнаурова, В. Н. Телия и др.] ; под ред. Б. А. Серебренникова, А. А. Уфимцевой. – М. : Наука, 1977. – 359 с.
16. Языковая номинация (Общие вопросы) / [А. А. Уфимцева, Е. С. Азнаурова, Е. С. Кубрякова и др.]; под ред. Б. А. Серебренникова, А. А. Уфимцевой. – М. : Наука, 1977. – 360 с.

Статтю подано до редколегії
31.03.2011 р.